

AHLAKLI PAZAR KÜLTÜRÜ: ŞEYZERÎ'NİN NİHÂYETÜ'R-RÛTBE'Sİ

Cengiz Kallek

İstanbul Şehir Üniversitesi
cengizkallek@sehir.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0656-3395

ÖZ

Bu makalede pazar kural ve değerlerini vurgulayan uygulamalı hisbe literatürünün Doğu İslam dünyasında kaleme alınmış ve günümüze ulaşmış ilk örneklerinden biri olan Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzerî'nin *Nihâyetü'r-rûtbe fî talebi'l-hisbe* (Hisbe Arayışında Son Düzey) başlıklı eseri incelenmiştir. Genel tüketiciyi koruma amacını her fırsatta dışa vuran Şeyzerî, kitabında bireysel iş ve üretici / satıcı davranışlarının sınıflandırılmasını ve incelenmesini mümkün kılan hukukî ve ahlakî ilkelerin yanı sıra uygulamalı bir değerler sistemini de açıkça ortaya koymaktadır. Zira aslen ekonomiyi rayına oturtmak isteyen bir iktisat bilimi ahlaki tanımalı, işleri yoluna koymayı dileyen bir ekonomi de ahlaki olmalıdır. Bireyin davranışları da –özellikle kişiliğini yansıtmaları bakımından– ahlak boyutu dışlanarak anlaşılabilir.

Anahtar Kelimeler: Şeyzerî, hisbe, iş ahlakı, piyasa, düzen, adalet.

1

Dîvân *DİSİPLİNLERARASI
ÇALIŞMALAR DERGİSİ*

Cilt 23 sayı 44 (2018/1), 1-33
DOI: 10.20519/divan.448289

GİRİŞ

Günümüze kadar¹ ulaşan zengin hisbe² literatürü,³ kapsam ve yaklaşım bakımından, biri hisbenin mantığı, felsefesi ve işlevleriyle ilgilenen nazari, diğeri ise muhtesibe ve avanesine piyasanın kuralları konusunda rehberlik eden uygulamalı kitaplar olmak üzere iki ana gruba ayrılabilir. İkinci şıktaki eserler muhtesiblere yükümlülüklerinin ve kaçınacakları davranışların yanı sıra karşılaşmaları kuvvetle muhtemel hile türlerini ve şekillerini açıklayan kılavuzlardır. Geçmiş uygulamaları yansıtmalarına rağmen bu elkitablarının günümüzdeki kuramsal geçerliliği, faaliyetlerini sıraladıkları hisbe teşkilâtının evrensel görev ve işlevlerinin açıkça tahlil edilmesine imkân veremeleri gerçeğinde yatmaktadır. Zaman ve mekândaki değişimlerle beraber yapılar farklılık gösterse de işlevler sürekliliğini koruduğu için, bu literatür öğreticiliğini hâlâ muhafaza etmektedir.

“İş⁴ ahlakı” ile “sosyal sorumluluk” arasında yakın ilişki vardır. Şüphesiz her bireyin ve kurumun içinde yaşadığı topluma ve doğal çevreye karşı ödevleri bulunmaktadır. Güven, gelişmiş bir ekonomide –yabancılar da dâhil– herkese gereklidir. Örneğin, bir işletmenin kendi çalışanlarına, paydaşlarına, ortaklarına olduğu kadar, dış çevreye (devlete, doğaya, çevreye, topluma vs.) karşı da yüküm-

1 Bu makale, Şeyzerî'nin iktisadî görüşlerini değerlendiren şu yüzeysel çalışmalar dışında önemli bir incelemeye rastlanmadığı için hazırlanmıştır: Aidit Ghazali, “Abd Al-Rahman Ibn Nasr Al-Shizari (-589) AH / (-1193) AD,” *Islamic Thinkers on Economics, Administration and Transactions* (Kuala Lumpur: Quill Publishers, 1991) I: 86-92 ve onun bu makalesine kaynak olarak gösterdiği Seyyid Muhammed Âşûr'un *Ruvvâdû'l-iktisâdi'l-'Arab* (Kahire: Dârü'l-ittihâdi'l-'Arabî li't-tubâ'a, 1974) adlı eseri.

2 Genel anlamda toplumsal alanın denetiminden sorumlu kurumu ifade eder; geniş bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Hisbe,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 18: 133-43.

3 “Teorik” içerikli hisbe kitaplarının elimizdeki bilinen ilk örneği Yahyâ b. Ömer el-Kinânî'nin *Kitâbü Ahkâmi's-sûk* başlıklı eseri olup ayrı bir makede inceleme konusu yapılmıştır; bkz. Cengiz Kallek, “İslâm'da Pazar Ahlakı ve Yahyâ b. Ömer el-Kinânî,” *İş Ahlakı Dergisi* 1/1 (2008): 9-30. Uygulamalı hisbe literatürü arasında bu eserin mi yoksa Muhammed b. Ahmed İbn Bessâm et-Tinnîsi'nin aynı adlı kitabının mı daha önce kaleme alındığına dair bir inceleme için bkz. Lütfullah Kârî, “Havle Kitâbeyi'ş-Şeyzerî ve İbn Bessâm: Men minhûmâ sebeka'l-âhar?,” *Âlemü'l-kütüb*, 29/3-4 (1428-1429/2007-2008): 361-66.

4 İslamî bakış açısından “iş” kavramı için şöyle bir tanım önerilebilir: “İnsanın Allah'ın lütfettiği kaynakları O'nun emir ve yasakları uyarınca kullanmak gayesiyle alıp sonunda maddî ve manevî ceza veya mükâfata erişeceğini bilen sorumlu bir emanetçi şuuruyla ilâhî çağrıya uygun düşünce, tutum ve davranışlar içinde üretken muameleye tâbi tutmasıdır.”

lülükleri vardır. Dolayısıyla, sosyal sorumluluk, esasen iş ahlakının gereğidir. Bir başka ifadeyle, iş ahlakı, sosyal sorumluluğu da içeren bir anlam taşır. Özellikle de objektif bilginin serbestçe ve yaygın biçimde dolaşmadığı –ki hisbe eserleri bu sorunu önemli ölçüde giderir–, envai çeşit ölçü tartı âletlerinin / birimlerinin kullanıldığı, standart fabrikasyon ürünlerin ve en azından günümüzdeki şekliyle ticarî markaların bulunmadığı, okuryazarlık oranının nisbeten düşük kaldığı⁵ ortamlarda piyasayı iyi bilemeyen müşteriler için güven çok daha önemlidir. İşte İslam devletlerinde karşılıklı güveni koruyup güçlendirme sorumluluğu resmen muhtesibe verilmiştir; onun görevi emniyet unsurunun zayıflığından kaynaklanabilecek aksaklıkları en aza indirmektir. Esasen piyasa işlemlerinin bünyesinde yürütüldüğü sosyo-ekonomik şartlar iktisadî suçları işleme eğilimlerini kamçılar. Ortak bir ahlaklı pazar kültürü oluşturulabilmesi için piyasanın dinî içerikli temel değerlerinin, amaç ve görevlerinin tüm aktörlerce benimsenmesi gerekir. Aksi takdirde İslam'ın biçimlendiremediği piyasa Müslümanı olumsuz şekillendirecek, günahlar ferdi ve gizli olmaktan çıkıp yaygınlaşmaya başlayınca gönülsüz, şuarsuz, yarı-otomatik toplumsal günahlara dönüşüp kanıksanarak görenek halini alacaktır. Tedbir alınmazsa, kötü paranın iyi parayı kovduğu gibi, arsızlık iyiliği, zulüm adaleti, hilekârlık dürüstlüğü, vasıfsızlık kaliteyi, yolsuzluk ahlakı ... kovalacaktır.⁶ İşte Şeyzerî eserinde piyasanın İslam'a uygun tarzda düzenlenebilmesi için günümüze kadar varlığını ve önemini koruyan nişan taşları dikmektedir.

ŞEYZERÎ: HAYATI VE ESERLERİ

Hayati

Tam adı Ebü'n-Necîb⁷ Celâleddin⁸ Abdurrahman b. Nasr(ullah) b. Abdullah b. Muhammed el-Adevî es-Sehmî el-Ömerî eş-Şeyzerî

5 Hisbe yazarları bir yandan kadınların eğitimine sınır getirirlerken diğer yandan kolay kandırılabilirliklerini söylemektedirler!

6 Morgan Witzel, *Management from the Masters* (London: Bloomsbury, 2014), 109-10.

7 Künyesi kaynaklarda Ebü'l-Fezâil, Ebü Bekir, Ebü'l-Ferec ve Ebû Muhammed olarak da geçmektedir. Bunlardan sonuncusu yazarın muhtemelen Ebû Muhammed Sadreddin Abdurrahman b. Nasr b. Yûsuf ile karıştırılmasından kaynaklanmaktadır.

8 Kaynaklar lakabını Cemâleddin, Takıyyüddin, Şihâbüddin ve Zeyneddin şeklinde de vermektedir. Son lakap yazarın yanlışlıkla Zeyneddin Abdur-

et-Taberî olan âlimin hayatı hakkında –muhtemelen yaşadığı dönemde ve coğrafyadaki siyasî çalkantılar yüzünden– kaynaklarda yeterli bilgi bulunamamıştır. Adevî ve Sehmî nisbeleri, soyunun Kureyş kabilesinin Benî Adî ve Benî Sehm kolları ile bağlantılı olduğunu göstermektedir. Ömerî nisbesi doğruysa –soyu baba tarafından Benî Adî b. Ka'b'a ulaşan– Halife Ömer b. Hattâb ile akraba olduğu düşünülebilir. İran'ın Şîrâz şehrine nisbet ediliyorsa da, mesela 474-552 (1081-1157) yılları arasında Suriye'nin bazı bölgelerinde hüküm süren Şeyzer merkezli Arap hânedanı Benî Münkız'ın kullandığı çeşitli ölçülere ilişkin ayrıntılı kayıtlarından anlaşıldığı üzere⁹ Şeyzer'e¹⁰ mensubiyeti daha doğrudur.¹¹ Kaynaklarda rastlanan Nebrâvî¹² ve Tebrîzî¹³ şeklindeki nisbeler dikkatsizlikten doğmuş olabilir. *Nihâyetü'r-rütbe fî talebi'l-hisbe*'sinde eğitimcinin çocuklara Ehl-i Sünnet akaidini öğretmesini,¹⁴ onları Râfizîler'in¹⁵ ve Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed İbnü'l-Haccâc en-Nîlî (ö. 391/1001) gibi Şîî şairlerin şiirlerinden uzak tutmasını tembihlemesi¹⁶ Şîa'ya karşı duruşunun, Şâfiî görüş ve kaynaklarına atıfları da¹⁷ bu mezhebe mensubiyetinin göstergelerindedir.

565 (1169) yılı civarında Halep'te hekimlik¹⁸ yapan, Sultan Selâhaddîn-i Eyyübî devrinde (567-589/1171-1193) Taberîyye'de

rahman b. Nasr b. Ubeydullah es-Sevâdî es-Sâlihî (ö. 724/1324) ile özdeşleştirilmesinden doğmuş gibidir.

9 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, haz. Seyyid el-Bâz el-Arînî (Kahire: Lecnetü't-te'lîf ve't-tercüme ve'n-neşr, 1365/1946), 15-17.

10 Kuzey Suriye'de Âsi Nehri'nin sağ kıyısındaki antik Sizara şehri.

11 Şîrâz'a nisbeti muhtemelen iki şehrin isimlerinin telaffuz benzerliğinden kaynaklanmaktadır.

12 Özellikle noktalama işaretleri ihmal edildiğinde en-Nebrâvî (النبراوى) nisbesi, “eş-Şîrâzî” (الشيرازى) ile yazılış benzerliğinden kaynaklanan bir hata sonucu kaydedilmiş olabilir.

13 Hassaten noktalamalar ihmal edildiğinde et-Tebrîzî (التبريزى) nisbesinin Arapçada “eş-Şeyzerî” (الشيزرى) ile yazılış benzerliğinden doğan bir yanlışlık neticesinde kaydedildiği düşünülebilir.

14 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 103.

15 Başlangıçta Zeyd b. Ali'den ayrılan ilk İmâmîler'e, daha sonra bütün Şîî fırkalarına ve Şîî unsurları taşıyan bazı bâtinî zümrelerine verilen bir isimdir. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Râfizîler,” *DİA*, 34: 396-97.

16 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 104-105, 113.

17 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 88.

18 Ferdinand Wüstenfeld bu notu kaynak göstermeksizin düşmektedir; bkz. *Geschichte der arabischen Aerzte und Naturforscher* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1840), 100.

(Filistin) hatiplik,¹⁹ muhtesiblik²⁰ ve kadılıkla²¹ görevlendirilen Şeyzerî *en-Nehcü'l-meslûk* adlı meşhur eserini bu hükümdara sunmuştur.²² *Nihâyetü'r-rütbe'si*nde eczacılığa (17. bölüm), veterinerliğe (33. bölüm), medikal ve paramedikal mesleklere (36. ve 37. bölüm) yer ayırması, Hindistan, Afganistan, Kuzey ve Doğu Afrika, Tibet, Soğd, İran, Orta Asya, Avrupa gibi değişik bölgelerden gelen ecza ve ürünlerden mâmul parfümeri, ilâç ve preparatlara atıfta bulunması²³ tıpla uğraştığı fikrini desteklemektedir. Ayrıca eserinde pek çok beyit iktibas eden Şeyzerî'nin şairlik yönü de vardır.²⁴ 561 ve 575 yıllarında Hama'da,²⁵ 560 ve 577'de Halep'te²⁶ bulunduğu anlaşılmaktadır. Onun ölüm tarihi olarak bazı modern araştırmacıların²⁷ ileri sürdüğü 565 ve Kâtib Çelebi'nin²⁸ kaydettiği 774 yılları

19Ebû Amr Takıyyüddin Osman b. Salâhüddin Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, haz. M. Ali Necib (Beyrut: Dârü'l-beşairi'l-İslâmiyye, 1413/1992), I: 297. Taberiyye, Selâhaddîn-i Eyyübî tarafından Haçlılar'dan 583 (1187) yılında geri alındığına göre söz konusu kadılığa bu tarihten sonra atanmış olmalıdır.

20Walter Behrmauer kaynak göstermeden bu bilgiyi vermektedir; bkz. "Mémoire sur les institutions de police chez les arabes, les persans et les turcs," *Journal Asiatique* 16 (Ekim-Kasım 1860): 347.

21 *Ravzatü'l-kulûb*'unda (s. 226) *Fülânüddîn kâdi's-Şâm* şeklinde 577 yılı dolaylarındaki kadılığın bir işaret vardır. Ayrıca bkz. İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, I: 297; Ebû Âsım Muhammed b. Ahmed el-Herevî el-Abbâdî, *Zeylû Tabakâti'l-fukahâi's-Şâfi'iyyîn*, haz. Ahmed Ömer Hâşim, M. Zeynühum M. Azeb (Ebü'l-Fidâ İbn Keşir, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyyîn* içinde, Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 1413/1993), III: 68; Kâtib Çelebi Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, haz. Kilisli Muallim Rifat, Şerefeddin Yaltkaya (İstanbul: Maarif Matbaası, 1360-1362/1941-1943), I: 931.

22Yazarın bu mealdeki ifadesi için bkz. *en-Nehcü'l-meslûk fî siyâseti'l-mülûk*, haz. Muhammed Ahmed Demec (Beyrut: Dârü'l-menâl, 1414-1415/1994), 61-62. Ayrıca bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II: 1993.

23Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 42-47.

24Mesela şiirlerinden bir örnek için bkz. Abbâdî, *Zeylû Tabakât*, III: 68-69.

25Şeyzerî, *Ravzatü'l-kulûb*, 97, 234, 266.

26Şeyzerî, *Ravzatü'l-kulûb*, 95, 225; ayrıca bkz. Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 91.

27Mesela bkz. W. MacGuckin de Slane, *Catalogue des manuscrits arabes de la bibliothèque nationale* (Paris: Imprimerie Nationale, 1895), 542; Wilhelm Pertsch, *Die Arabischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, haz. Fuat Sezgin (Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1987), I: 71; IV: 68, 75; A. J. Arberry, *The Chester Beatty Library, A Handlist of the Arabic Manuscripts* (Dublin: Emery Walker Ltd., 1955), V: 1.

28Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I: 209. Bazı çağdaş araştırmacılar da ona uymuştur. Mesela bkz. Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-'ârifîn esmâü'l-*

doğru değildir; çünkü her ikisi de Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin saltanat devrinin dışında kalmaktadır. Carl Brockelmann'ın Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin ölüm tarihi olarak verdiği 589 senesi²⁹ yanlışlıkla kendisine nisbet edilen Şeyzerî, VI. (XII.) yüzyılın son çeyreğinde vefat etmiş olmalıdır.

Eserleri

1. *en-Nehcü'l-meslûk* (veya *el-Menhecü'l-meslûk*) *fî siyâseti'l-mülûk*.³⁰ Adından da açıkça anlaşıldığı üzere devlet yönetiminin gereklerini ve yöntemlerini inceleyen kitap yirmi bâbdan oluşmaktadır. Yavuz Sultan Selim'in incelediği bildirilen³¹ eseri Keşanlı Nahîfî Mehmed Efendi (ö. 1203/1788) Osmanlı Türkçesine aktarmıştır.³² 2. *el-Îzâh fî esrârî'n-nikâh*. Kadın ve erkeğin cinsel gizem-

müellifin ve âsârü'l-musannifin, haz. Kilisli Muallim Rifat, İbnülemin Mahmud Kemal (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951-1955), I: 528; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabîyye* (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, ts.), V: 197.

29 Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur Supplementband* (Leiden: E.J. Brill, 1937), I: 832.

30 Eserin çeşitli baskıları yapılmıştır: Kahire: Matba'atü Bülâk, 1256; Kahire 1306, 1321; Kahire: Matba'atü'z-zâhir, 1326; haz. Ali Abdullah el-Mûsâ (Zerkâ: Mektebetü'l-menâr, 1407/1987); haz. Muhammed Ahmed Demec (Beyrut: Dârü'l-menâl, 1414-1415/1994); haz. Ahmed Ferîd el-Mezyedî, Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil [Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-Murâdî, *Kitâbü's-Siyâse ev el-İşâre fî tedbiri'l-imâre* içinde], (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2003). Eserdeki hadislerin sıhhati Veli Atmaca tarafından üç makalede incelenmiştir: "Hadisleri Bakımından Siyâsetnameler (II) (Ebû'n-Necîb ve en-Nehcu'l-Meslûk fî Siyâseti'l-Mülûk'u)," *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2000): 557-64; "Hadisleri Bakımından Siyâsetnâmeler (IV) (Ebû'n-Necîb'in en-Nehcü'l-Meslûk'unda Yönetilenlerle İlgili Rivâyetler)," *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003): 45-58; "Hadisleri Bakımından Siyâsetnâmeler III, (Ebu'n-Necîb'in en-Nehcü'l-Meslûk'unda Yönetenlerle İlgili Rivâyetler)," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/1 (2004): 165-87. Bu eserdeki siyaset ahlakına ilişkin görüşleri incelediğimiz İngilizce bir makale yakında yayımlanacaktır.

31 Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, haz. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), IV: 1890-92.

32 *Nehcü's-sülûk fî siyâseti'l-mülûk* başlığıyla defalarca basılmıştır (İstanbul: Dârü't-tübâ'a, 1256, 1272; İstanbul: Ali Rıza Efendi Matbaası, 1286; Bulak: Dârü't-tübâ'ati'l-bâhire, 1257). Bunun sadeleştirilmiş bir başka neşri, asıl metin yanlışlıkla Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî'ye nisbet edilerek yapılmıştır: *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk (Meliklerin ve Ülkelerin İdaresinde Tutulacak Yol ve Yöntem)*, haz. Hüseyin Algül (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1974); İstanbul: İlgî Yayınları, 2008. Nahîfî tercümesinin birinci ve

lerinden bahseden her biri onar bâblık iki cüzden müteşekkil bir eserdir.³³ 826 (1423) yılında Vezir Mücîrüddevle ve'd-dîn Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Mu'tez b. Tâhir için Nizâm-ı Müteşahhî (veya Münşî) tarafından *Genc-i* (veya *Kenzü'l-Esrâr* adıyla genişletilmiş bir Farsça tercümesi yapılmıştır.³⁴ Hekim Ebü'l-Feyz Mustafa Efendi b. Muhammed b. Ahmed (ö. 1755 ?) eserin ikinci kısmını (bir giriş, bazı notlar ve nadir referanslar ilavesiyle) tercüme ederek *Müşevviku't-tibâ' fi emri'l-cimâ'* adını vermiştir.³⁵ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî (ö. 733/1333) gibi âlimler *el-Îzâh*'tan yer yer alıntılarda bulunmuştur.³⁶ 3. *Ravzatü'l-kulûb ve nüzhëtü'l-muhib ve'l-mahbûb*.³⁷ Aşka dairdir.³⁸ İbn Ebü

altıncı kısımları arası –şiiirler ve hikâyelerin bir kısmı hariç– Osman Arpaçukuru tarafından da günümüz Türkçesine kazandırılmıştır: *Devlet Başkanının Nitelikleri* (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2003). Son olarak Ensar Köse, Nahîfî tercümesinin Bulak 1257 baskısının tıpkıbasımını, transliterasyonunu ve sadeleştirilmiş metnini birlikte yayımlamıştır: *Nehcü's-Sülûk fi Siyâseti'l-Mülûk: Siyaset stratejileri* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013).

33 Kadımlarla ilgili ikinci kısmı Krikor Amdja tarafından tıp alanındaki doktora tezinde tahkik ve Almancaya tercüme edilmiştir: *Das Buch der Aufklärung über die Geheimnisse der Eheschließung. T. 2 (Kitâb al-îdâh min asrâr an-nikâh) des aš-Şirâzî* (Erlangen, 1976). Eserin tamamı Muhammed Saîd et-Turayhî'nin tahkikiyle yayımlanmıştır (Beyrut: Dârü'l-kâri', 1407/1986).

34 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I: 209. (Kâtib Çelebi burada yazarın ölüm tarihini 774 [!] olarak vermiştir); C. A. Storey, *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey* (London: Luzac & Company Ltd., 1972), II/2: 213.

35 İlder Uzel, Ebü'l-Feyz tercümesinin transliterasyonunu, sadeleştirilmiş metnini ve tıpkıbasımını yayımlamıştır: *Tuhfetü'l-Müteehhilîn: Evlilik ar-mağamı* (Ankara: Kebbekç Yayınları, 2005).

36 Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb* (Kahire: Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâd, ts.), XII: 158, 162, 190, 209. *el-Îzâh* ve sonraki eserler üzerindeki etkisi hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Manfred Ullmann, *Die Medizin im Islam* (Leiden; Köln: E. J. Brill, 1970), 195-96.

37 Yazarın bu esere kendisinin yaptığı bir atıf için bkz. *en-Nehcü'l-meslûk*, 199.

38 David Semah bir makalesinde ("*Rawdat al-Qulûb* by al-Şayzarî: A Twelfth Century Book on Love," *Arabica* 24/2 [1977]: 187-206) Şeyzerî ve eserlerini tanıttıktan sonra bu kitabın mukaddimesinin ve ilk babının metnini neşretmiştir. Eserin tamamı, İngilizce bir giriş ve indeksler ilavesiyle tahkikli bir şekilde yayımlanmıştır: David Semah, George J. Kanazi, '*Abd al-Rahmân Ibn Naşr al-Shayzarî: Rauđat al qulûb wa-nuzhat al-muhibb wal-mahbûb*' (Wiesbaden: Harrassowitz, 2003). Kitapla ilgili bir tanıtım yazısı için bkz. Reinhard Weipert, "'Abd al-Rahmân Ibn Naşr al-Shayzarî: Rauđat al-qulûb wa-nuzhat al-muhibb wal-mahbûb. Edition initiated by David Semah. Completed and brought to press by George J. Kanazi. Wiesbaden:

Hacele (Ebü'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî) (ö. 776/1375),³⁹ Antâkî (ö. 1008/1599)⁴⁰ ve Moğultay (ö. 762/1361)⁴¹ gibi âlimler eserden yer yer alıntılar yapmıştır. Her ne kadar yazar davranışını kendince haklılaştırıcı gerekçeler göstermeye çalışsa da *Ravzatü'l-kulûb*'un genel üslûbu bir kadıya veya muhtesibe yakışmayacak derecede müstehcenlik içermektedir. 4. *Hulâsatü'l-keîâm fî te'vîli'l-ahlâm*. Rüya tabirine dair yirmi dört bâblık muhtasar bir eserdir.⁴² 5. *el-Hadâik ve's-simâr fî nevâdiri'l-kudât ve'l-buhalâ'*. Kadı Necmeddin Ebü'l-Berekât Abdurrahman b. Ebû Asrûn'a (ö. 622/1225) ithaf edilen eser kadılar ve cimriler hakkındaki hikâye ve şiirlerden oluşmaktadır.⁴³ 6. *et-Tuhfe ve't-turfe*. İdarrecilerin, lütufkâr, kibar ve sevecen kimselerin nasıl hediyeleştiklerini anlatmaktadır.⁴⁴ Özellikle *Nihâyetü'r-rütbe fî talebi'l-hisbe ve en-Nehcü'l-meslûk fî siyâseti'l-mülûk*'un içeriğinden anlaşılacağı üzere aslında Şeyzerî kamu zararı pahasına, bireysel kazanç uğruna işlenen toplumsal ahlaksızlıkları gözleyip erdemlerin geri kazanılmasının gerekliliğini haykırmaktadır.

Harrassowitz Verlag 2003. X, 27 engl. S., LI, 381 arab. S. (Codices Arabici Antiqui. 8.) ISBN 3-447-04720-9," *ZDMG* 156/2 (2006): 469-74.

39 Ebü'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî, *Divânü's-sabâbe*, haz. Muhammed Zaglûl Selâm (İskenderiye: Münşeâtü'l-ma'ârif, ts.), 314, 318, 319, 321, 341.

40 Dâvud b. Ömer Antâkî, *Tezyinü'l-esvâk fî ahbârü'l-uşşâk* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-hilâl, 1986), I: 171, 178, 203, 308, 356, 373.

41 Ebü Abdullah Alâüddin Moğultay b. Kılıç b. Abdullah el-Bekcerî el-Hikrî, *el-Vâzihu'l-mübîn fî men üstüshide mine'l-muhibbîn* (Beyrut: el-İntişârü'l-'Arabî, 1997), 251.

42 Eseri P. Vattier Fransızcaya (*L'Oneïrocrate musulmane, ou Doctrine de l'interprétation des songes, par Gabdorrachaman fils de Nasar* [Paris: 1664]), Bey Benjamin Schillern de Almancaya (*Der musulmannische Traumdeuter* [Hamburg: 1702]) çevirmiştir; bkz. Yûsuf Elyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âti'l-'Arabîyye ve'l-mu'arreb* (Kahire: Matba'atü Serkîs, 1346/1928), II: 1175; Toufic Fahd, *La Divination Arabe* (Strasbourg: Universite de Strasbourg, 1966), 354 vd.; L. A. Giffen, "al-Shayzarî (fl. Fourth quarter of the sixth/twelfth century)," *Encyclopedia of Arabic Literature*, 2: 711.

43 Abbâdî, *Zeylû Tabakât*, III: 68; ayrıca yazarın kendi atfı için bkz. *Ravzatü'l-kulûb*, 297, 299.

44 Yazarın kendi atıfları için bkz. *Ravzatü'l-kulûb*, 193, 205, 297. Esere yapılan başka bir gönderme için bkz. Ebü'l-Hasan Cemâleddin Ali İbn Zâfir el-Ezdî, *Bedâi'u'l-bedâih*, haz. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1413/1992), 387.

NİHÂYETÜ'R-RÛTBE Fİ TALEBİ'L-HİSBE

Eser,⁴⁵ mukaddimesindeki ifadelerle göre, hisbe mansıbından sorumlu olup icraatına meşru mesned teşkil edecek özet bir rehber arayışı içindeki birinin talebi üzerine kaleme alınmıştır.⁴⁶ Bu sözler, kitabın, ilk bakışta yeni atanan bir muhtesibe hitaben yazıldığı izlenimi verdiği gibi –hisbenin en üst düzey sorumlusu devlet başkanı olduğu için– devrin hükümdarı Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye ithaf edildiğini de düşündürülebilir.⁴⁷ İkinci ihtimal, kitabı hisbe sahasında yazılmış öncü eserler arasında niteleyen ifadelerle iyice haklılık kazandırmaktadır.

Kırk bölümden oluşan *Nihâyetü'r-rütbe'si*'nin tamamına yakını doğrudan pazar ahkâmıyla ilgilidir. Kitap, VI. (XII.) yüzyıl Eyyûbî ti-

45 *Nihâyetü'r-rütbe'si*'ni ilk defa Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall Arap tarihine ilişkin on kitabı değerlendirdiği bir makalesinin içinde tanıtmıştır: "Artikel VIII," *Jahrbücher der Literatur* 84 (Wien: 1838): 145-56. Bu makaleye ulaşmama yardım eden Tahsin Görgün Bey'e teşekkür ederim. Walter Behrmayer bazı çalışmalarında yararlandığı ("Mémoire sur les Institutions de Police chez les Arabes, les Persans et les Turcs," *Journal Asiatique* 15 [Haziran 1860]: 461-508; 16 [Ağustos-Eylül]: 114-90) *Nihâyetü'r-rütbe'si*'nin Fransızca tercümesini de yapmıştır ("Mémoire sur les Institutions de Police chez les Arabes, les Persans et les Turcs: Notice particulière sur la Charge de Muhtasib, par le Scheikh Annabrawi," *Journal Asiatique* 16 [Ekim-Kasım 1860]: 347-92; 17 [Ocak 1861]: 5-76). Luvîs Şeyho (Louis Cheikho) da bir makalesinin içinde kitabı yazma nüshalarından hareketle tanıtmış ve bazı kısımlarını yayımlamıştır ("Kitâbü Nihâyeti'r-rütbe fî talebi'l-hisbe," *el-Maşrık* 10/21 [1907]: 961-68; "Kitâbü Nihâyeti'r-rütbe fî talebi'l-hisbe: Nazar li'l-Eb Luvîs Şeyhû el-Yesû'î (Tetimme li-mâ sebak)," *el-Maşrık* 10/23 [1907]: 1079-86; "Nuhbe sâniye min Kitâb Nihâyeti'r-rütbe fî talebi'l-hisbe," *el-Maşrık* 11/8 [1908]: 580-94). Arapça metninin tamamı neşredilen eseri (haz. Seyyid el-Bâz el-Arînî [Kahire: Lecnetü't-te'lîf ve't-tercüme ve'n-neşr, 1365/1946; Beyrut: Dâru's-sekâfe, 1969, 1401/1981]; haz. Ahmed Ferîd el-Mezyedî, Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil [Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-Murâdî, *Kitâbü's-Siyâse ev el-İşâre fî tedbiri'l-imâre* {Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 2003} içinde) Abdullah Tunca yaptığı yüksek lisans tezinde Türkçeye çevirmiştir: *İslâm Devletinde Hisbe Teşkilâtı* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1993). Maalesef bu çeviri denemesi güvenilemeyecek kadar kötüdür. R. P. Buckley de kitabı bir giriş ve notlar ilavesiyle İngilizceye aktarmıştır: *The Book of the Islamic Market Inspector, Nihâyat al-Rutba fî Talab al-Hisba (The utmost authority in the pursuit of Hisba)* (Oxford: Oxford University Press, 1999, 2000).

46 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe'si*, 3.

47 Bununla birlikte Abdullah Tunca'nın, yazma nüshanın son sayfasındaki Farsça şiirin Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye övgü olduğunu (Tunca, 21-22, 173) nereden çıkardığı anlaşılamamıştır.

caret ve sanayi kesimlerindeki yaklaşık yetmiş yedi “lüzumlu meşhur meslek”⁴⁸ hakkında değerli bilgiler içermektedir. Bu sayının o devirdeki esnaf ve zanaatkârların ancak bir kısmına karşılık geldiği, yazarın sadece ihtiyaç duyulan meşhur meslekleri seçtiği şeklindeki kaydından açıkça anlaşılmaktadır. Hizmet sektörüne azımsanmayacak boyutlarda yer verilmesi o dönemde tarım toplumunun ötesine geçildiğinin ve iş bölümünün çeşitlendiğinin belirtisi sayılabilir. Ayrıca eser muhtesibin bilmek zorunda olduğu ayrıntılı hile türleri üzerine yoğunlaşması sebebiyle yaklaşımı bakımından da özgündür. Yazarın ifadelerinden bu hilelerin, en azından Eyyübiler devrinde, Mısır ve Suriye pazarlarını üs tutmuş muhtelif girişimciler arasında yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

Düzenli bir üslûbu bulunan eserde nadiren de olsa âyet, hadis ve anekdotlara yer verilmektedir. Ancak isnadsız ve zayıf hadislerin iktibas edilmiş olması⁴⁹ yazarın İslamî ilimlere hâkimiyetinin sorgulanmasına yol açmaktadır. Her şeye rağmen, kendisinden sonraki pratik hisbe kitapları için örnek alınması ve Faslı Mâlikî fakih Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Hâc el-Abderî'nin (ö. 737/1336) *el-Medhal*'i, Mısırlı tarihçi Ebû Muhammed Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *İğâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-gumme*'si gibi eserlerde iktibas edilmesi kitabın önemini göstermektedir. Günümüzde *Nihâyetü'r-rütbe*'den iktisadın yanı sıra toplum, esnaf ve dil⁵⁰ tarihi kaynağı olarak da yararlanılabilir.

ŞEYZERİ'NİN PAZAR AHLAKINA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

Pazar Düzenlemeleri

Şeyzerî hisbenin mahiyetini –önleyici, caydırıcı ve kaynaştırıcı işlevlere sahip– “mârufu emir, münkerden nehiy ve insanların arasını ıslah” olarak belirler. Bu nedenle de muhtesibin fakih, sözü

48 “el-Hırafü'l-meşhûra düne gayrihâ li-mesisi'l-hâce ileyhâ”; bkz. Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 3.

49 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 12, 103, 110; bu sayfalarda geçen hadislerle ilgili olarak mesela bkz. İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ'*, haz. Ahmed el-Kalâş (Beyrut: Dârü İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1405), I: 122, 334; II: 324.

50 Mesela eserdeki teknik terimler konusunda yapılmış bir araştırma için bkz. Abdülkerîm Halife, “el-Mustalahâtü'l-hadâriyye ve'l-'ilmiyye fî kitâbi “Nihâyetü'r-rütbe fî talebi'l-hisbe” li'-Şeyzerî,” *Mecelletü Mecma'i'l-lugati'l-'Arabiyye* 81 (Kahire 1418/1997): 34-47.

özüne uygun, ilmiyle âmil, saygın, örnek bir kişi olması gerektiğini vurgular.⁵¹ Pazar ahlakı umumî değerlerden bağımsız düşünülme-yeceğinden devlet adamları ve muhtesibler, genel yozlaşmanın karşısına dikilen birer rol modeli özelliği taşımaktadır.

Yazar, pazarların yüksek ve açık alanlarda kurulmasını, –zeminlerinin parke taşı döşeli olmaması durumunda– kenarlarına kaldırım yapılmasını uygun görür. Her meslek zümresi için kendi zanaatlarıyla anılacak müstakil pazarlar ayrılmasını önerir; çünkü bu düzenleme, işlerini daha kazançlı kılacak ve onlara müşteri veya tedarikçilerin ulaşımını kolaylaştıracaktır. Ayrıca ürünlerinin hazırlanmasında ateş kullanan fırıncı, lokantacı ve demirci gibi esnafın –güvenlik ve aralarındaki meslekî farklılık sebebiyle– mesela attar ve kumaşçılardan belli bir uzaklıkta konuşlanmalarını tavsiye eder.⁵² Pazar yerlerinin topografik düzenine, özellikle de aynı tür malları üreten / satan dükkân ve işliklerin müstakil bölümlerde toplanmasına ilişkin görüşlerin erken dönem Müslüman şehir planlamacılığı ilkelerini yansıttığı düşünülebilir. Buna karşılık, Şeyzerî'ye göre, yaygın ve yoğun günlük ihtiyaca binaen kolay ulaşım sağlanabilmesi için fırınlar yerleşim birimlerinin içine ve etrafına serpiştirilmelidir.⁵³ Ayrıca –hilelerinin neredeyse bilineme-yecek kadar çok olması sebebiyle– sık sık denetlenebilmeleri için sucukçuların iş yerleri muhtesibin makamına yakın konuşlandırılmalıdır.⁵⁴ Bu görüşlerin makro-ekonomik düzlemde standart alan düzenlemelerini andırdığı düşünülebilir.

Bu bağlamda Şeyzerî makro-ekonomik bir sorun olan ölçü tartı aletlerinin ayarlarının korunmasının önemini vurgular. Ona göre muhtesib piyasası işlemlerinin temeli olup alım satımlarda kendisine itibar edilen ölçü tartı alet ve birimleri ile bunların kullanımında yapılan hileleri iyi bilmelidir. O nedenle de yazar, kendi devrinde Mısır ve Suriye'de kullanılan ölçülerin birbirleri cinsinden karşılıklarını ayrıntılı şekilde listeler. Her ülkede iktidarlarla birlikte değiştiğini söylediği ölçü tartı birimlerinde sabit bir standardın oluşturulmadığından şikâyet ederek, bunların belli aralıklarla kontrol edilip mühürlenmesinin ve ayarlarının ani baskınlarla denetlenmesinin önemini vurgular.⁵⁵ Tartı konusunda o derece hassastır ki

51 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 6-8, 118.

52 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 11-12.

53 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 24.

54 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 38.

55 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 17, 19-20.

muhtesibe terazileri –üzerine damlayacak yağ katresinin bile hassas ölçümü engelleyeceği gerekçesiyle– yağ ve kirden her saat temizletmesini tembihler.⁵⁶ Bu görüşler de mal ve/veya hizmet üretim faktörlerinden olan sermayenin sabit kıymetlere karşılık gelen kısmına dair standart düzenlemeleri çağrıştırmaktadır.

Ayrıca konuya ayırdığı yerin genişliğinin yanı sıra adalete ve âdetlere uygun ölçme tartma yöntemlerini ayrıntılarıyla anlatıp çeşitli hilelere dikkat çekerken gösterdiği titizliğe bakılırsa,⁵⁷ Şeyzerî ölçü ve tartuların standardizasyonunun ve denetiminin tüketicinin⁵⁸ korunmasına yönelik en önemli tedbirler arasında bulunduğunu kavramış görünmektedir. Ölçü tartularda hile meselelerine bölüşüm adaleti cihetinden daha ziyade denkleştirici adalet boyutundan yaklaştığı da düşünülebilir. Tabiatıyla mesele bu durumda bir mikro-ekonomik sorun gibi görülebilir. Ancak konvansiyonel ekonomi açısından ele alındığında birçok bakımdan kamu malı / hizmeti sayılan bilginin diğer kamu mallarında olduğu gibi piyasa aksaklığı sebebiyle yetersiz arz edileceği bellidir. Bu nedenle, devletin yeni standartlar ve ölçüler konusunda bilgi eksikliğini giderme görevi basit bir tüketici koruma önleminin ötesine geçer. Pek çok alandaki standartların hisbe kitaplarınca neşri, müşterilerin kalitesiz, hileli veya ayıplı ürünlerle ilgili tespit ve gereği halinde şikâyetle bulunmalarını kolaylaştırmaktadır.

Muhtesibin hayal gücümüzü zorlayan hileleri önlemekle ve her an,⁵⁹ her gün defalarca,⁶⁰ her hafta,⁶¹ aybaşları⁶² gibi sık aralıklı veya habersiz baskın⁶³ türü denetimler yapmakla yükümlü kılınması o dönemlerin dünyasında yaygın biçimde uygulanan *caveat emptor* (alıcı tedbirli olsun)⁶⁴ ilkesinin İslam pazarlarında yegâne hâkim

56 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 18.

57 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 18-20.

58 Bu makalede “tüketici” kelimesi bir değer yargısı yüklenmeksizin –yaygın bilinirliği bakımından– mal / hizmet alıcılarını belirtmek için kullanılmıştır (Tüketim çılgınlığına dair değer yargısı için bkz. “Ben yığınla mal tükettim.”; el-Beled, 90/6).

59 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 19.

60 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 88.

61 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 42, 60.

62 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 57.

63 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 10, 19, 60.

64 Bu deyim müşterinin malı alırken görünen ayıplar bakımından incelemesi gerektiğini ifade eder. Bunun zıttı olan *caveat venditor* (satıcı tedbirli olsun) deyimini ise satıcının malın kusursuzluğunu beyan ve/veya ondaki

kural sayılmadığını gösterir. Aksine eserde belirlenen mal ve hizmet standartları “müşteri memnuniyeti” ilkesine verilen öneme işaret eder. Ayrıca bu ilkeye gösterdiği hassasiyet, yazarın –kunderacıların şahsında– sipariş usulüyle çalışan esnafın teslimatı geciktirmesine karşı çıkmasında da yansımaları bulur.⁶⁵

“Toplum içinde ve bir grup insan arasında yapılması bakımından iktisadî eylemin kamusal bir konumu [bağlamı] vardır. Bu yönüyle maruz kalınacak sosyal kontrol veya baskı dolayısıyla kişisel iktisadî faaliyet sadece bireysel güdülere atıfta bulunularak açıklanamaz. Aile fertleri, iktisadî paydaşlar, devlet adamları, kamu kurumları, ihracatçı ve ithalâtçı çevreler ve benzerleriyle bağlantılar mevcut bireysel ağların içine yerleşiktir.”⁶⁶ Bu ağların yapısında yer alan biçimsel olmayan “oyun kuralları”, güvenin temelini oluşturan ortak değerlerin ve davranışların yansımasıdır. Öyle ki geçmişin ana ticarî / sınaî kurumları olan aile işletmeleri sadece birer iktisadî yapı değil, çoğu bireyler için toplumsal kimlik kaynağıdır; nitekim mesleklerin yanı sıra onlara işaret eden aile nisbeleri de babadan oğula aktarılır (Attarların Azmi, Hamamcızâde Hayri, Saraçoğlu Suphi, Zeytincigil Zeki gibi).

Çalışma Ruhsatı

Şeyzerî muhtesibin müezzinleri (namaz vakitleri hususunda),⁶⁷ ölü yıkayıcıları (cenaze ahkâmı mevzuunda),⁶⁸ baytarları (hayvan hastalıkları, özürleri ve tedavi şekilleri etrafında),⁶⁹ hacamatçıları (dolaşım, sinir ve kas sistemleri ile ilgili insan anatomisi bilgilerinin yanı sıra çizik atma [ensizyon] becerilerini ölçmeye yönelik),⁷⁰ göz doktorlarını (Huneyn b. İshak'ın *el-'Aşr makâlât fi'l-'ayn*)⁷¹

ayıpları tekeffül edeceğini ve dolayısıyla sonradan farkına varılacak kusurlardan sorumlu olacağını belirtir.

65 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 73.

66 Mark Granovetter ve Richard Swedberg, *The Sociology of Economic Life* (Boulder: Westview Press, 1992), 9.

67 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 111.

68 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 113.

69 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 83.

70 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 92, 95.

71 Bu eser, eski Yunan tıbbi ve felsefesinin İslam dünyasına intikalinde önemli rol oynayan mütercim ve hekim Ebû Zeyd Huneyn b. İshak el-İbâdî'nin (ö. 260/873) *Mihnetü't-tabîb* adlı kitabıdır. Geniş bilgi için bkz. Hasan Katiçoğlu ve İlhan Kutluer, “Huneyn b. İshak,” *DİA*, 18: 377.

kapsamındaki göz anatomisi, hastalıkları ve tedavileri gibi konulara ilişkin),⁷² ortopedistleri (Bizanslı hekim Paulus Aeginata'nın [ö. 690] *Künnâş fi't-tıbb*⁷³ adlı eserinin ilgili bölümü bünyesindeki iskelet yapısı, kırık / çıkık tedavisi vb. meselelere dair),⁷⁴ cerrahları (Galen'in yaralar ve merhemler üzerindeki *Kâtâcânus*⁷⁵ isimli eseri ve Zehrâvî'nin ilgili kitabı⁷⁶ çerçevesindeki anatomi ve cerrahî konuları hakkında) sınava tâbi tutarak sadece başarılı olanlara çalışma ruhsatı vermesini uygun görür. Ayrıca Şeyzerî hekimin devrin tıp âletlerinden sahip olmasını gerekli gördüğü tam bir takımın listesini verir.⁷⁷ Avrupalılar tıp lisansı verme uygulamasını Müslümanlardan ödünç veya ilham almışlardır.⁷⁸

Şeyzerî muhtesibin hasta haklarını gözetmesi ve hasta-hekim ilişkilerini de düzenlemesi gerektiğini belirtirken eski Yunan uygulamasını örnek verir. Buna göre, doktor hastasından aldığı tıbbî öyküyü (anamnez) ve kendi klinik bulgularını kaydedip bir nüshasını, hazırladığı reçetenin kopyası ile beraber şahitler huzurunda hasta yakınlarına verir ve hastasını her gün aynı yöntemle izlerdi. Ücretini de hastası iyileşirse alır, ancak ölürse, yakınları kendilerine teslim edilen söz konusu nüshalarla otorite konumundaki bir hekime başvurup doktor hatası belirlenmesi durumunda sorumludan diyet isterdi. Böylece tıp, ehil olmayanların eline düşmez, doktorlar da sorumsuz davranmazdı.⁷⁹ Şeyzerî'nin konuya gösterdiği

72 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 100.

73 Latince ismi *De Medica Syntagma* olan bu eser Huneyn b. İshak tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir: Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1398/1978), 407.

74 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 101.

75 İslam tıbbını etkileyen ve İslamî kaynaklarda Câlînûs diye anılan ünlü Grek tabip ve filozofu Galen'in (ö. 200 ?) *Kata Genus* ismiyle bilinen (Latincesi: *De Compositione Medicamentorum Secundum Genera*) eseri III. (IX.) yüzyılda yaşayan Süryânî hekim ve mütercim Hubeş b. Hasan el-A'sem ed-Dımaşkî tarafından *Terkîbü'l-Edviye* adıyla Arapçaya tercüme edilmiştir: Ebü'l-Hasan Cemâleddin Ali b. Yûsuf el-Kiftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*, haz. Abdülmecîd Diyâb (Kuveyt: Mektebetü İbn Kuteybe, ts.), I: 173.

76 Bu eser, Batı'da Abulcasis olarak tanınan Endülüslü meşhur hekim Ebü'l-Kâsım Halef b. Abbas ez-Zehrâvî'nin (ö. 400/1010 [?]) *et-Tasrif li-men 'aceze 'ani't-te'lif* başlıklı kitabıdır.

77 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 98-99.

78 Leonard C. Chiarelli, "A Preliminary Study on the Origins of Medical Licensing in the Medieval Mediterranean," *Al-Masâq: Studia Arabo-Islamica Mediterranea* 10 (1998): 2, 7.

79 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 97-98.

hassasiyet, hastayı tanımlamak, hastalığı teşhis ile tedavi süreç ve sonuçlarını belgelemek için yeterli bilgiyi içeren klinik kayıtların XX. yüzyıla kadar –tıbbî bakım ve terapinin kalitesinin değerlendirilmesine, varsa hekim hatası veya aksaklıkların tespit edilmesine, dolayısıyla da hukukî sorumlulukların belirlenmesine yönelik bir araç olarak– düzenli biçimde tutulmadığı gerçeği göz önünde bulundurulduğunda daha büyük önem kazanır. Bu yaklaşım, Lizbon Hasta Hakları Bildirgesi'nin 7. maddesindeki⁸⁰ “Hasta, hakkındaki herhangi bir tıbbî kayda geçirilmiş olan kendisiyle ilgili bilgiyi edinme ve durumuna ilişkin tıbbî gerçekleri de kapsamak üzere sağlığına dair eksiksiz bilgilendirilme hakkına sahiptir...” şeklindeki ilkeyi hatırlatmaktadır.

Ayrıca Şeyzerî muhtesibin bu ilimlerin teknik ayrıntılarını bilmesinin ve uygulamaları izlemesinin imkânsızlığı sebebiyle –başta gezici göz doktorları olmak üzere– hekimlere Hipokrat yemini ettirmesini,⁸¹ hacamatçılara sağlık tehlikesi bulunan on durumda tabiplere danışmadan kan almamaları ve ayrıca –kısırlığa yol açacağı için– kulak arkasındaki iki damardan hacamat yapmamaları,⁸² eczacılara da şurupların içeriğini bozmamaları⁸³ hususunda ahid verdirmesini gerekli görmektedir. Tıbbın kurucularından İstan köylü ünlü hekim Hipokrat (ö. m.ö. 375 [?]), günümüze kadar geçerliliğini koruyup yaygınlaşan bir tıp ahlakı (medikal deontoloji) bildirgesi oluşturmuştur. Bu ahlakın en dikkat çekici ilkeleri, Müslümanlarca da “el-‘Ahd” veya “el-Eymân” adıyla bilinen⁸⁴ “Hipokrat yemini”nde derlenmiştir.⁸⁵ Şeyzerî'nin yeminin ana ilkeleri

80 Dünya Tabipler Birliği Hasta Hakları Bildirgesi (The World Medical Association Declaration on the Rights of the Patient) Eylül-Ekim 1981 tarihinde Lizbon'da (Portekiz) kabul edilmiş, Eylül 1995'te Bali'deki (Endonezya) Dünya Tabipler Birliği Kurultayı'nda değiştirilmiş ve Ekim 2005'te Santiago'daki (Şili) Konsey Oturumu'nda gözden geçirilip düzeltilmiştir. Bu metinden alıntılar 06 Eylül 2017 tarihinde <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-lisbon-on-the-rights-of-the-patient/> internet adresinden yapılmıştır.

81 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 98, 101.

82 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 89, 92.

83 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 57.

84 Ebü'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım es-Sa'dî el-Hazrecî, *‘Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etubbâ'*, haz. Nizâr Rızâ (Beyrut: Dârü'l-mektebeti'l-hayât, ts.), 55.

85 Hipokrat'ın kendi ismiyle anılan yeminini konu alan eseri *'Ahdü Bukrât*, Hubeş b. Hasan tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir (İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 401; İlhan Kutluer, “Hubeş b. Hasan,” *DİA*, 18: 267).

olarak Őu gibi hususları vurguladığı gör÷lmektedir: Hekimin hiçbir hastaya zararlı (yan etkileri bulunan) veya zehirli ilâç hazırlaması, kadınlara düşük, erkeklere de kısırlık yapan ilâç önermemesi, hastalarının özel hayatlarını gözetlememesi ve sırlarını açıklaması.⁸⁶ Son ilke Hasta Hakları Bildirgesi'nin 10. maddesinde “Tıbbî bakım ve eğitim sürecinin her aşamasında, hastanın kültürüne ve değerlerine olduğu gibi, onuruna ve mahremiyet hakkına da saygı gösterilmelidir,” şeklinde ifadesini bulmaktadır. İslam kültürüne hayranlığı ile ünlü Sicilya Kralı II. Friedrich'in 1231'de çıkardığı Melfi yasaının tabâbeti ilgilendiren *Constitutiones medicinales* başlıklı kısmında, hekim adaylarına Salerno Tıp Okulu'nun hocalarınca düzenlenecek sınavlara girme ve başardıkları takdirde göreve başlamadan önce Hipokrat yemini etme mükellefiyeti getirilmiştir.⁸⁷ Bu yemin XV. yüzyılda da Fransa'daki, sonraları ise iyice yaygınlaşarak dünyadaki tıp fakültelerinin diploma törenlerinde edilegelmiştir.⁸⁸

Şeyzerî çırpıcı ve çamaşırcılarca örücülere –sahiplerinden habersiz– getirilen yırtık giysileri tamir etmeyeceklerine,⁸⁹ değirmencilere çekilmek üzere teslim aldıkları buğdayın ununu sağlıksız veya kalitesiz unla karıştırmayacaklarına,⁹⁰ müezzinlere de minarelerden çevredeki özel hayatı gözetlemeyeceklerine dair⁹¹ and içirilmesini önermektedir. Ayrıca yazara göre İslam hukukunun ilgili hükümlerini bilmeyenlerin sarraflık işine girmemesi vâciptir; muhtesib sarraflar pazarını denetim altında tutup kambiyo kurallarına aykırı işlem yapanları ribâ konularında eğitmeli, buna rağmen yasakları çiğneyenleri pazardan ihraç etmelidir.⁹² Yukarıdaki görüşlerde ise profesyonellik standartları ortaya konmaktadır.

Negatif Dışsallıklar

Odun ve saman yükleri, su tulumları, gübre ve kül küfeleri ve benzerlerinin –insanların giysilerine zarar verilmesi ihtimaline

86 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 98.

87 Arslan Terzioğlu, “Bîmâristan,” *DİA*, 6: 170-71.

88 Esin Kahya, “Hipokrat,” *DİA*, 18: 120.

89 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 67.

90 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 21.

91 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 111.

92 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 74.

binaen- pazarlara sokulması önlenmelidir.⁹³ Muhtesib suçu ve oduncuların yük hayvanları ile kiralık bineklerin boynuna çingirak taktırmalıdır. Böylelikle bir pazar veya mahalleden geçerken görme engelliler, çocuklar ve dalgın kimselerin zarara uğraması önlenmiş, genel kamu yararı gözetilmiş olur.⁹⁴

Muhtesib sakaların ve su taşıyıcılarının nehrin gerek kıyıda gerekse hayvanların sulandığı, hamam atıklarının karıştığı vb. kirli kısımlarından içerideki, akıntının yukarısındaki veya akıntı yönünde uzaktaki yerlerinden su çekmelerini sağlamalıdır.⁹⁵ Nehre veya pazaryerlerine atık bırakan sorumsuz kimseler sakalar ve/veya tüketiciler üzerine külfet yüklemiş olur. İşte bir kişinin diğerlerine maliyet yüklediği bu gibi durumlara “negatif dışsallıklar” denir. Kişiler meydana getirdikleri negatif dışsallıkların bütün maliyetini taşımadıklarından bu faaliyetlerde aşırıya kaçabilir. Dolayısıyla bir tür devlet müdahalesi olmaksızın, kirlenme denetimi hizmeti düşük miktarda sunulacağından kirlilik düzeyi çok yükselebilir. İşte Şeyzerî de burada su kirliliği şeklinde ortaya çıkan ve sakalara ek külfet yükleyen negatif dışsallıktan muhtesibin müdahalesi sayesinde müşterilerin etkilenmemesini sağlamaya çalışmaktadır. Zira kirlilik teftişi “pozitif dışsallık” sağlar.

Kasaplar kestikleri hayvanların butlarını –gelip geçenlerin bedenlerine ve elbiselerine zararı dokunacağından– dükkânlarının önlerindeki sekilerin sınırlarının dışına asmamalıdır.⁹⁶ Ayrıca muhtesib –geçenlere zarar ve eziyet vereceği gerekçesiyle– işlik ve dükkânların önlerindeki sekilerin –sundurmaların izdüşümünden– yola taşırılmasını engellemeli, yasağa rağmen yapılanları da kaldırtmalıdır.⁹⁷ Ev veya dükkânların duvarlarının cadde ya da sokaklara taşırılması, çatı oluklarının sularının yahut sıvı atıkların yollara akıtılması –aynı gerekçeyle– caiz değildir. Muhtesib çatı suları için konutların duvarları içinden geçen kireçle sıvanmış tahliye kanalları yaptırılmasını, yollara boşaltılan atık sular için de evlerin avlularında lağım kazdırılmasını sağlamalıdır.⁹⁸ Ayrıca pazarıcılarca üretilen ve halka zarar verecek olan atık ve çamur gibi şeyleri

93 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 13.

94 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 117.

95 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 117.

96 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 28.

97 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 11.

98 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 14.

kendilerine temizletmelidir.⁹⁹ Bu görüşlerin belediyeçilik, çevre korumacılığı, ulaşım ve dağıtımın önemi gibi farklı boyutlarının olduğu da vurgulanmaya değer bir noktadır.

Ekmek fırınlarının –insanların zarar görmemesi için– tavanlarının yüksek, kapılarının açık, bacalarının dumanı kolayca tahliye edecek kadar geniş olması lâzımdır.¹⁰⁰ Bu bağlamda kullanılan “insanların zarar görmemesi için” şeklindeki kayıt –çevredeki halk ve müşteriler bir tarafa– özellikle iş sağlığı ve güvenliğini kapsasa gerektir; çünkü söz konusu olumsuz çalışma şartlarından en çok bunlara sürekli maruz kalan işçilerin sıhhati etkilenecektir. Bu görüşler bir bakımdan mikro-ekonomik düzlemde standart işyeri düzenlemelerine işaret etmektedir.

Hıfzıssıhha

Eskiden olduğu gibi İslamî devirlerde de pis havanın, kirli suyun ve uygun atık tahliye sistemi yokluğunun salgın hastalıkların yayılmasını kolaylaştırdığı kabul edilmiştir. Hıfzıssıhha (güncel tabiriyle “koruyucu hekimlik”) genellikle nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılan İslam tıp ilminin amelî kısmının iki alt dalından biridir.¹⁰¹ Gıda zehirlenmelerinin tamamen önlenmesi mümkün görünse de Müslümanların çoğunluğunun yaşamış olduğu sıcak iklim şartlarında hıfzıssıhha uygulamalarının çok titizlikle izlenmesi gerekmiştir. İslam ülkelerinde genel olarak hıfzıssıhhaya ilişkin kurallar son asırlara kadar hisbe teşkilâtlarınca uygulanmıştır.

En önemli görevlerinden biri sağlıklı yaşam şartlarını temin etmek olan muhtesib –özellikle gıda sektöründe çalışanların başını çektiği– esnafı denetlemeli, standartlara ve gıda sağlığına uymayan çürük, bozuk, bayat, kalitesiz, hileli malların satışını engellemelidir. Çünkü –günümüzde de olduğu gibi– gıda ve ilaç sektörü iş ahlakına uygunluk bakımından diğer kesimlere oranla çok daha sorunludur. Dolayısıyla Şeyzerî'nin üzerinde durduğu iki sektöre ilişkin kurumsal düzenlemeler ve denetimler büyük önem taşımaktadır.

Eserinde âdeta bir tür gıda kodeksi ortaya koyan yazara göre, mesela muhtesib fırınlardaki hamur teknelerinin, fırın ve tandır-

⁹⁹Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 14.

¹⁰⁰Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 22.

¹⁰¹Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 97.

ların, örtülerin ve hamurkârların temizliğini denetlemelidir.¹⁰² Ayrıca balıkçılarının taşıma, depolama ve kızartma standartlarına uyup uymadıkları, kaplarını temiz ve balıklarını taze tutup tutmadıkları, tazelerini bayatlarla karıştırıp karıştırmadıkları her gün kontrol edilmelidir.¹⁰³ Manavlar sebzelerini gübre kalıntıları ve çerçöpten arındırmalıdır.¹⁰⁴ Kasapların kestikleri hayvanların derilerini yüzdükten sonra karkaslarına üflemleri önlenmelidir.¹⁰⁵ Yukarıda tıpla uğraştığı bildirilen Şeyzerî, son yasağın gerekçesini etin bozulup kokuşacağı şeklinde açıklarken muhtemelen solunum yoluyla bulaşabilen zararlıları ima eder. Ayrıca karkası uygun kanallardan su pompalayarak ağırlaştırma hilesine karşı da muhtesibi uyarır.¹⁰⁶ Bu husus, son zamanlarda etlerin içine çeşitli kimyasallar katılmış su basılarak ağırlık kazandırıldığına dair iddiaları hatırlatmaktadır.

Halk sağlığına ilişkin hususlarda titiz davranan Şeyzerî ilgili esnafın bu bakımdan kontrol altında tutulmasını önerir. Aşhanelerde kullanılan kap kacağın kalaylı ve temiz su ile yıkanmış, yemeklerin titizlikle pişirilmiş olmasına dikkat çekilmeli, gıda sağlığı ve güvenliği düzenli biçimde kontrol edilmeli, yiyecek ve içecekler yabancı maddelerden arındırılmalı, böceklenme ve kurtlanmaya imkân vermeyecek steril şartlarda üretilmeli, korunmalı ve/veya sunulmalı, bayat besinler tazeleriyle, vasıfsızları kalitelileriyle karıştırılmamalı, bozulmuş yemekler ve erzak imha edilmelidir.¹⁰⁷ Öyle ki yazar muhtesibe gıda ve ilaç kontrol yöntemleri olarak duruma göre organoleptik¹⁰⁸ denetimlerin yanı sıra fiziksel ve hatta kimyasal analizler bile önermektedir.¹⁰⁹

Hamamların işleyişi her gün defalarca denetlenerek belli bir nizama bağlanmalı, kullanım alanlarının, hava ve sularının temizliğinin yanı sıra genel hijyene de özel ihtimam gösterilmeli, bu nedenle mesela –deri tabaklamak maksadıyla gelen– sepiciler ve bazı bulaşıcı hastalıkları taşıyanlar hamam hizmetlerinden yararlan-

102 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 22, 24.

103 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 33.

104 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 116.

105 Çeşitli hadislerden bu uygulamanın Hz. Peygamber ve Halife Ali b. Ebû Tâlib tarafından da yasaklandığı anlaşılmaktadır.

106 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 27.

107 Ayrıntılar için mesela bkz. Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 21-36, 57-59.

108 Duyu organlarıyla yapılan.

109 Mesela bkz. Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 28-32, 37-59.

dırılmamalıdır. ¹¹⁰ Dokumacılar kumaşları yumuşatmakta kullanılmak üzere dükkânlarının önlerine koydukları teknelerin temiz ve –özellikle köpeklerden necaset bulaşmaması için– kapalı tutulmasına itina göstermelidirler. ¹¹¹ Berberler –kötü kokusuyla müşterilere rahatsızlık vermemeleri için– soğan, sarımsak ve pırasa gibi şeyler yememelidirler. ¹¹²

Şeyzerî sağlıkla ilgisi dolayısıyla eczacılığı hilekârlık bakımından kamuya en zararlı meslek olarak vasıflandırır. ¹¹³ Bu tür nitelendirmelere zemin hazırlayan bireysel sahtekârlıklar sadece eczacının kariyerini değil eczacılık mesleğinin onurunu da zedeleyecektir. O nedenle, meslek haysiyetini kırıcı davranışlardan kaçınılması meslek ahlakının temel ilkelerindedir. Şeyzerî'nin bu bağlamdaki –sansürcülük denilebilecek– ilginç görüşlerinden birisi de içinde eczacılık hilelerine mesned teşkil edecek bilgileri içerdiği gerekçeyle muhtemelen Ya'kûb b. İshak el-Kindî'ye (ö. 252/866) ait olan *Kitâb* (veya *Risâle*) *fî Kîmiyâi'l-ıtr* isimli kitabı ¹¹⁴ ele geçirenlerden Allah rızası için imha etmelerini istemesidir. ¹¹⁵ Kendisi de eserinde –öğrenilip yaygınlaşmasına katkıda bulunmamak kastıyla– mesela lokantacıların, eczacıların, kuyumcuların hile örneklerini çoğaltmadığını vurgular. ¹¹⁶

Şeyzerî içeceklerin yazılı standart bileşimlerini ve hazırlanma usullerini bildiren –tabiri câizse– bir çeşit meşrubat kodeksi olarak şu kitapların kullanılmasını önermektedir: Abbâsî Halifesi Mutevekkil-alellâh'ın hizmetinde çalışmış Cündişâpûrlu Hristiyan tabip Sâbûr b. Sehl'in (ö. 255/868) *Kitâbü Akrâbâzin el-Ekber*'i, İranlı âlim Ali b. Abbas el-Mecûsî'nin (ö. 384/994 [?]) XIII. yüzyıla kadar İslam dünyasında ve Avrupa'da tıp ders kitabı olarak okutulan *Kâmilü's-sinâ'ati't-tıbbiyye*'si, İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) ansiklopedik ve sistematik çalışması *el-Kânûn fî't-tıb* ve diğer akredite eserler. ¹¹⁷

Çevre sağlığı ile de ilgilenen Şeyzerî'ye göre çöplükler yerleşim birimlerinin dışında bulunmalı, bozuk gıdalar oralara atılarak

¹¹⁰Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 87-88.

¹¹¹Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 65-66.

¹¹²Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 88.

¹¹³Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 42.

¹¹⁴İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 364; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ'*, 292.

¹¹⁵Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 47.

¹¹⁶Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 34, 35, 47, 48, 78.

¹¹⁷Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 56.

imha edilmelidir.¹¹⁸ Bu bağlamda iktisadî kalkınmışlık ölçütlerinden birinin de sağlık şartları olduğu hatırlanmalıdır. Bütün bu görüşler girdi, çıktı, üretim / hizmet alanı ve profesyonellik standartlarından bir demet sunmaktadır.

Îâşecilik

Hayat hakkı gereği temel tüketim maddelerinin asgarî geçim düzeyine sahip vatandaşların alım gücü sınırları içinde ve düzenli biçimde sunulması İslam devletlerinin aslî görevleri arasında görülmüştür. Çünkü insan hak ve özgürlüklerinden ve dinî hükümlerin gözettiği beş temel esastan biri özel mülkiyet hakkı ve dolayısıyla malın korunması iken, bir diğeri de canın, binaenaleyh sağlığın muhafazasıdır. Hisbe kurumunca, kurallara uyan her –temel ihtiyaç maddeleri üreticisi– işletmeye âdeta varlıkbilimsel ayrıcalık ve varoluşsal güvence sağlanmaktadır. Bu güvencenin dolaylı yollarından biri söz konusu üreticilere yeterli ham madde tahsisatının garanti edilmesiyle diğeri de –kurallara aykırı davranarak– haksız rekabet avantajı elde etmeye çalışanların cezalandırılmasıdır. Dolayısıyla hisbe kurumu için merkez sektör temel ihtiyaç maddeleri üreticisidir; diğeri kesimler çevreyi oluşturmaktadır. İşte bu bağlamda, Şeyzerî muhtesibin temel gıda maddelerinden hububat ve unun üreticilerince ekmekçilere günlük hammadde kotaları (*vazâif*) tahsis edilmesini sağlamasının kamu yararına olacağını belirtir.¹¹⁹ Yine halkın ekmek ihtiyacının karşılanmasını garantiye almak için ekmekçilere de günlük üretim kotaları konmalı, yükümlülüklerini yerine getirmeyenlere yaptırım uygulanmalıdır.¹²⁰ Muhtemelen bu ve benzeri maksatlarla, muhtesib ekmek fırınlarının sahiplerini ve adreslerini de tescil etmelidir.¹²¹

Toplumun orta ve üst gelir grupları, daha yüksek eğitim-öğretim ve kaynaklara daha iyi erişim imkânları sayesinde teklifler arasında daha iyi karşılaştırmalar yapabiliyor ihtiyaçlarına en uygun olanı seçebilirler. Oysa fakirler¹²² daha sınırlı seçeneklere sahiptir. Maddî imkânsızlık, yani temel ihtiyaçları bile karşılayamayacak kadar düşük satın alma gücü kötü davranışın veya günahkârlığın temel

118Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 33, 59.

119Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 21.

120Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 23.

121Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 22.

122Zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlardan yoksun insan.

sebeplerinden biri olabilmektedir. Hz. Peygamber yoksunluğa katlanamayan, yoksulluk bahanesiyle taşkınlık yapan, isyankâr davranan fakirleri şiddetle kınamış, fakirliğin kişiyi birtakım kötülöklere sürükleyebileceği, hatta nankörlüğe sevkedip küfre bile düşürebileceği uyarısında bulunmuştur.¹²³ Özellikle yetersiz / dengesiz / sağlıksız beslenmeleri ve sıhhate elverişsiz ortamlarda yaşamaları / çalışmaları durumunda fakirlerin verem gibi salgın hastalıklara yakalanma ve başkalarına bulaştırma olasılıkları artacaktır.

Neticede farklılıklar sosyo-politiko-ekonomik hayatın işleyişi için zenginlik ve hatta gerekliliktir; hisbe teşkilâtı avantajlı durumdakilerin diğerlerini sömürerek dengeyi / düzeni bozmasını ve bireysel inisiyatifleri öldürmesini önlemeli, böylece yeni girişimleri özendirilmelidir. İslam'da rekabetin düzenlenmesi ve korunması için rekabet hukukuna verilen önem hisbe literatürüne köklü biçimde yansımıştır. Etkin biçimde kuvveden fiile geçirilemeyen bir rekabet hukukuna sahip olmak sonuç alıcı değildir; işte hisbe kurumu ona meriyet kazandırma potansiyeli taşıması bakımından önemlidir.

Hisbe yazarları devletin iâşeçilik sorumluluğu gereği “halkın günlük temel ihtiyaçları”nı üretenlerin denetimi üzerine yoğunlaştıklarından eserlerinde “havâssa hitabeden lüks ürünler”in imalatçılarından bahis yoktur. Bununla beraber hisbe kitaplarında, temel savunma ihtiyacını karşılayan silah imalatçılarının zikredilmemesi ürünlerinin günlük tüketime yönelik olmamasından kaynaklansa gerektir.

Karaborsacılık ve Tekelcilik

İhtikâr fiyatların sunî bir şekilde yükselmesine ve normal piyasa seviyesinin üzerine çıkmasına zemin hazırlar. Genelde insanların ihtiyaçlarını sömürerek az emekle kolay kazanç sağlama mantığına dayanan bu muamele, özellikle zorunlu tüketim maddeleri sözkonusu olduğunda toplumun zarar görmesine sebebiyet vereceği gibi, uzun müddet devamı halinde sosyal bunalımlara da yol açabilir. İslam hukukçuları, bu tür nedenlerle kınanan ihtikârın haram mı yoksa mekruh mu olduğu konusunda ihtilafa düşmüştür. Tahıl ve unun ihtikârını haram sayan Şeyzerî,¹²⁴ Şâfiîler'in genel ihtikâr tanımına uygun olarak, muhtesibin dayanıklı temel yiyecek mad-

123 Nesâî, “İsti'âze,” 14, 16; Ebû Dâvûd, “Edeb,” 101; *Müsned*, II: 305, 325; V: 36, 39, 42.

124 Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 21.

deleri (*ta'âm* = azık) ve benzerlerini ucuzluk sırasında satın alıp iyice pahalandığında satmak için istifleyenleri –fiyatların artmaya başlaması durumunda– rayiç bedelden satışa zorlaması gerektiğini belirtir. Çünkü ihtikâr haram, haramın engellenmesi ise vâciptir.¹²⁵ İslam hukukçularının hemen hepsi, gereği halinde yetkililerin muhtekiri stoklarını normal piyasa fiyatlarından satmaya zorlayabileceği hususunda fikir birliği içindedir.

Resûlullah ve Hulefâ-yi Râşidîn'in serbest rekabeti engelleyerek piyasa fiyatlarının sunî olarak artışına sebebiyet veren, yani ihtikâra zemin hazırlayan muameleleri de yasakladığı bilinmektedir. Mesela dışarıdan mal getiren *câlib* veya üreticilerin piyasa fiyatlarını öğrenmelerine fırsat bırakmadan şehir dışında karşılanmasının (*telâkki'r-rukban*) önlenmesi bu tür tedbirlerdendir. Şeyzerî ilgili yasağın gerekçesini, tedarikçilere işlerin kesat gittiği –ki bu durum cari fiyatların düşüklüğü anlamına da gelir– gibi yanıltıcı bilgiler vererek ellerindeki malların ucuza kapatılması olarak açıklar. Ona göre muhtesib bu tür girişimleri önlemeli ve fâilleri ta'zîr cezasına çarptırmalıdır.¹²⁶ Böyle bir muamelede üretici ile tüketici arasına giren araçlar hem piyasalarla ilgili bilginin serbest dolaşımı ilkesini zedeleyip asimetrik enformasyona¹²⁷ hem de alıcı tekellerine ve dolayısıyla –ürünün pazarlamasını geciktirerek– yapay fiyat artışlarına yol açar.¹²⁸

Şeyzerî'ye göre kasapların –konvansiyonel ekonominin tabiriyle *oligopol* şeklinde– örgütlenerek tek fiyat uygulamasına gitmeleri kamu yararına aykırıdır.¹²⁹ Yazarın kullandığı “kamu yararı” (*el-maslaha*) kavramı sadece şehirli nüfusu değil aynı zamanda taşralıyı da kapsadığı içindir ki *telâkki'r-rukban* uygulamasının yanı sıra yerlinin taşralı adına satışı da (*bey'u'l-hâdir li'l-bâdî*) yasaklanmıştır. Böyle bir muamelede üreticiyle tüketici arasına giren aracı (*simsâr*) ürünün piyasaya arzını geciktirerek sunî fiyat artışlarına yol açmaktadır. Buradan amme yararı zümre çıkarıyla çatıştığında

125Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 12.

126Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 13.

127Piyasa aktörlerinden birinin diğerlerine oranla daha fazla bilgiye ulaşması durumu olup tarafların karar ve davranışlarını etkilemek suretiyle iktisadî dengenin etkin bir düzeyde teşekkülünü engelleyerek piyasa aksaklığına yol açmaktadır. Geniş bilgi için bkz. George A. Akerlof, “The Market for Lemons': Quality Uncertainty and the Market Mechanism,” *Quarterly Journal of Economics* 84/3 (1970): 488-500.

128Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 63, 64.

129Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 28.

kamununun korunması gerektiği sonucuna varılabilir. Şeyzerî muhtesibin tekstil satıcılarının simsar ve tellâllar ile ortaklık kurmalarını engellemesini de önemser.¹³⁰ Açıkça belirtme bile bunun sonucunda tüketicinin zarar göreceği bellidir. Bu yaklaşım onun, tekelliliğin önlenmesi suretiyle âdil rekabetin sağlanması ilkesinin önemini kavradığının delilidir.

Müşahhâşler rekabetçi bir ortamda ayakta kalabilmek için fiyatlarını düşürür ve/veya ürün kalitelerini arttırır. Maliyetlerini aşağı çekemeyen, fiyat ve kalite bakımından rakiplerinin gerisine düşen girişimciler pazar paylarını kaybedebilir. Ayrıca rekabetçi bir ortam ürün çeşitliliği sağlayacağından tüketici seçim özgürlüğüne yani birçok alternatif arasından istediği fiyat ve kalitedeki ürünü tercih şansına sahip olacaktır. Tekellerin ve kartellerin hâkim durumdan yararlandığı bir ekonomide diğer küçük ve orta ölçekli işletmelerin ayakta kalmaları veya yenilerin piyasaya girmeleri zordur. Hâkim durumdaki teşebbüs, rayicin üzerinde yüksek fiyatlar uygulamak suretiyle veya başka yöntemlerle tüketici tercihlerini de kısıtlayabilir. İşte teşebbüsün bu şekilde pazardaki gücünü kötüye kullanması yasaklanmıştır.

Gösteriş Tüketimi ve Reklam Ahlakı

Şeyzerî muhtesibin özellikle Bağdatlı bayanların rağbet ettiği gırcırdak terliklerin üretimini ve kullanımını engellemesini ister. Çünkü ona göre bunların giyilmesi hür kadınlar için iffetsizlik ve hayâsızlıktır.¹³¹ Bu ifadelerden yazarın cinsilatîfin câzibesini artırıp erkeklerin dikkatini çekecek türden gösteriş tüketiminin en azından toplumsal alanlarda denetim altında tutulmasını istediği anlaşılmaktadır.

Belki de yüksek üretim maliyetleri nedeniyle sanatkârane yenilikçiliğin bir yansıması olarak üretilen alışılmadık, değişik ve/veya yüksek kaliteli benzersiz özel ürünlerin siparişçileri / alıcıları devlet erkânı ve zenginlerdi. Anlaşılan, hisbe yazarlarının –temel ihtiyaç maddelerini arzetmedikleri için– haklarında susmayı yeğledikleri bu üreticiler muhtesibin denetimi dışında kalıyordu?! İslam devletlerinin iâşeci (yukarıya bakınız) politikalarıyla beraber düşünüldüğünde hisbe teşkilâtının mücevherat gibi lüks malların satışlarını denetlemediği sonucu çıkarılabilir.

¹³⁰Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 63.

¹³¹Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 73.

Şeyzerî kasapların pazarlarda tüketiciyi aldatmak kastıyla hedef kitleye kesimlik olarak besili sığırları teşhir ettikten (yani satacağı et ürünlerinin özelliklerini çarpıtıp yanlış bilgi aktarımı yaptıktan) sonra daha düşük kaliteli başka hayvanları kesmelerini muhtesibin önlemesi gereken hileler arasında saymaktadır.¹³² Buradan pazarlama iletişiminin, tüketiciyi ürünün vasfına ilişkin yanıtacak, onun güvenini kötüye kullanacak mesajlar içermeyen, tecrübe ve bilgi eksikliğinin istismar etmeyen, ahlaka ve dürüst rekabet ilkelelerine aykırı düşmeyen biçimde tasarlanması gerektiği sonucu çıkarılabilir.

Vergi Tahsilâtı Usulü

Maalesef Şeyzerî İslam'da kölelere bile reva görülmeyen şiddet ve hakaret içeren bir vergi tahsil yöntemi önermektedir ki bunun onaylanması imkânsızdır. Kaynaklarda pek rastlanmayan bu usul önerisini dönemin hassasiyetlerinin aşırı bir yansıması olarak yorumlamak mümkündür. Buna karşılık, yazara göre muhtesib cizyeyi reâyânın “sosyal statülerine göre” (*‘alâ kadri tabakâtihim*) tahsil etmelidir.¹³³ “Sosyal statülerine göre” ifadesi esasen içtimaî ve iktisadî konum farklılığını belirtebilirse de herhangi bir sınıf veya cemaat şeklindeki formel bir düzene atıfta bulunmayıp modern dönem öncesi Müslüman toplumların mensupları arasında mevcut kademeli toplumsal organizasyon biçimine işaret ediyor olabilir. Halkın sosyal statüsünün meslek esasına göre belirlenmesi ise hayatın bir parçasıdır.¹³⁴

Aslında *‘alâ kadri tabakâtihim* ifadesinin müellif nüshasında “ödeme güçlerine göre” (*‘alâ kadri tâkatihim*) şeklinde kaydedildiği halde yazım benzerliğinden dolayı yanlış istinsah edilmiş olması da kuvvetle muhtemeldir. Çünkü kaynaklarda ikinci kullanım daha yaygındır. Çağdaş maliye literatüründe *iktidar ilkesi* denilen

132Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 27.

133Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 107.

134O dönemde genel bir birlik ruhunun, bağlılık duygusunun veya esnaf cemiyetlerinin yokluğuna rağmen belli meslek erbabının mekânsal beraberliklerinden bahsedilmektedir. Bu bağlamda, belli mesleklerin pazarın muayyen kesimlerinde toplaşmaları tavsiyesi hatırlanmalıdır. Ancak şartlar bazen onları bir araya toplasa da işçiler ve zanaatkârlar ortak meslek kimliği ve müşterek menfaat duyguları taşıyan tipik birleşik sosyal gruplar oluşturmazlar. Bu nedenle de meslektaşlarına karşı haksız rekabet sayılabilecek sahtekârlıkları yapabilirler. Meslek genelde bir kimsenin ahlakî durumunun göstergesi sayılmıştır; hâlbuki din bu temayülü onaylamaz.

bu umde, yazarın günümüzdeki şekliyle artan oranlı bir vergi politikası önerdiği anlamına da gelmez.

Hayvan Hakları

İş ahlakının önemli bir ilkesi de mal ve/veya hizmet üretiminde / pazarlamasında kullanılan girdilerin yahut araçların, hele bunlar canlıysa, insafılı şekilde istihdam edilmesidir. Mesela nakliyatda kullanılan hayvanlar kapasitelerinin üzerinde yüklenmemeli, yük-lüken şiddetle güdülmemeli veya ağırlık altında bekletilmemeli, acımasızca dövülmemeli, yetersiz beslenmemelidir.¹³⁵ Şeyzerî'nin vurguladığı bu hususlar Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde¹³⁶ “İnsana bağımlı her hayvan uygun bakım ve beslenme hakkına sahiptir.” şeklinde ifadesini bulan 5. maddeyi hatırlatmaktadır. Şeyzerî'nin kasapların hayvanları usulünce ve eziyet çektirmeksizin çabucak kesmelerinin sağlanması gerektiğine¹³⁷ dair sözleri de yine aynı bildirmede geçen “Hayvanlar kötü davranışlara veya acımasız muamelelere maruz bırakılmaz. Bir hayvanın öldürülmesi gerekirse, bu ansızın, acısız ve korkutmaksızın yapılmalıdır.” mealindeki maddeye uygun düşmektedir. Ayrıca yazara göre, din-dar ve mesleğinde uzman olanlardan başkası –kan alma, kesme, dağlama gibi işlemler sırasında hayvanların acı çekmesine veya ölmesine yol açabileceğinden– baytarlık yapmamalıdır. Hatta iyice ayrıntılara inen Şeyzerî hayvanlara acı vermeyecek sağlıklı nallama yöntemlerinin inceliklerini bile anlatır.¹³⁸ Bu ifadelere göre yazar –yine aynı bildirmedeki bir maddeyi hatırlatan sözlerle– hayvanların gözetilme, bakılma ve korunma haklarını vurgulayıp, onların hukukunun da tüketici hakları gibi muhtesib tarafından himaye edilmesini ister.

¹³⁵Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 13-14, 117-18.

¹³⁶15 Ekim 1978 tarihinde Paris'teki UNESCO merkezinde ilan edilen Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi (The Universal Declaration of Animal Rights) 1989'da Uluslararası Hayvan Hakları Birliği'nce gözden geçirilmiş ve ertesi yıl UNESCO Genel Direktörlüğü'ne sunulmuş ve yayımlanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Miah Gibson, “The Universal Declaration of Animal Welfare,” *De-akin Law Review* 16/2 (2011): 540-67.

¹³⁷Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 27.

¹³⁸Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe*, 80.

SONUÇ

Kanun esasen kötüyü yasaklarken ahlak iyi ve güzeli gerçekleştir-meyi hedefler.¹³⁹ Bazen bir iş veya faaliyet yasal olduğu halde kamu zararı doğurabilir. İşte özellikle böyle durumlarda iş adamlarının vicdan muhakemesi yaparak doğru karar verme sorumluluğu diya-neten daha da önem kazanır. Şeyzerî neyin iyi veya âdil olduğunu sorgulamaktan ziyade neyin kötü veya zulüm olduğunu vurgula-maktadır ki bu yaklaşım uygulamalı ahlak konularına büyük bir berraklık kazandırmaktadır. *Nihâyetü'r-rütbe* iş ahlakı konusunda duyarlılık ve proaktif (önleyici tedbirler alan) tavırlar geliştirilme-sini sağlamak suretiyle kaynak ve zaman israfını azaltmaktadır. Şeyzerî bir sosyal varlık olan üreticinin / satıcının bireysel ve top-lumsal hayatı arasında “denge” kurmaya çalışır. Fiyatın arz ve tale-bin kesiştiği –akdin taraflarının en azından dış rıza gösterdiği– denge noktasında oluşmasına seyirci kalmayarak, devreye toplumsal faydanın gözetilmesi gibi içtimaî-ahlakî bir muvazene unsuru da katar.

İşletmeler müşteri odaklı kaliteli ürün ve hizmet sunarak marka-laşmak suretiyle rekabette avantaj sağlayabilirler. İşte Şeyzerî'nin

139 Usulcülerin ekserisi teklifî hükmü veya ef'âl-i mükellefini şâriin hitabına nazaran *icâb, nedb, ibâha, kerâhe* ve *tahrîm* şeklinde beş kısma ayırırken Hanefîler bunu mükellefin fiiline nisbetle *farz, vâcib, mendûb, mubâh, tenzihen mekrûh, tahrîmen mekrûh* ve *haram* şeklinde yediye çıkararak incelerler (Geniş bilgi için bkz. Salim Ögüt, “Ef'âl-i mükellefin,” *DİA*, 10: 452). Aslında farz ve haram kategorileri kabaca pozitif hukukun emir ve yasaklarına denk sayılsa bile ara kategoriler ahlakı yansıtmaktadır. İşte fikhın, hukuk ve ahlakı içerdiğinin en bariz göstergelerinden biri ef'âl-i mükellefin anlayışıdır. *Mubâh* kavramının “edasıyla sevabın ve terkiyle ce-zanın hak edilmediği fiil” şeklindeki tanımı ve “Eşyada asıl olan ibâhadır.” ilkesi gereği, teklif (yükümlülük) anlamı içermeyen geniş kapsamlı mubâh kategorisinin din-iktisat ilişkisini kapsamayan alan gibi algılanması, fikhın ahlakı içerdiğini gösteren yukarıdaki açıklamaya göre isabetli sayılmaz.

Ayrıca fikhın dinî / ahlakî boyutu diyânî-kazâî hüküm ayrılığında da yansı-masını bulmaktadır. Şöyle ki, dışa vuran iradenin gerçek maksattan farklı olması halinde –hukukî ihtilaf doğmuşsa– düzenin korunması adına zâhir iradeye göre kazâî hüküm verilmeyle beraber, diyâneten maksat / niyet esas alınmaktadır. Böylece yargıcın zâhire dayanarak verdiği hükümden ayrı olarak müftü maksada / niyete göre diyânî hükme varmak suretiyle meseleye –kişiyi vicdanen rahatlatacak veya dizginleyecek– farklı bir boyut kazandırmaktadır (Amel ve mubâhın fikhî boyutuna dair geniş bilgi için bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, “Amel,” *DİA*, 3: 16-20; a.mlf., “Mubah,” *DİA*, 30: 341-45.

bütün piyasa aktörlerince bilinebilecek ve kişiden kişiye değişmeyecek olan ahlakî ilkeleri (standart etik kodları) iş adamlarını ideale yönlendirerek markalaşmaya katkıda bulunan önemli bir unsurdur. Özellikle onun devrinde her mesleğin kendi mensuplarına dinî değerlerle yüklü bir ödev bilinci ve yaşam tarzı sorumluluğu yüklediği, meslek erbabı ile ürünlerinin / hizmetlerinin âdeta özdeşleştiği –ki bu durumda Allah'ın emirleri doğrultusunda iş yapma arzusu işletme kârını âzamileştirme gayretinden önce gelir¹⁴⁰ düşünülüğünde söz konusu unsurun ehemmiyeti daha iyi anlaşılır. Sonuçta Şeyzerî, genel kuralları vurguladıktan sonra piyasa aktörlerinin hangi konularda bireysel rehberliğe ihtiyacı olduğunun belirlenip gereğinin yapılması sorumluluğunu muhtesibe yükler.

140 Hâlbuki günümüzde kapitalist akılcılığın etkisiyle iş verimliliği ve kârlılığı için çalışma değerinin önüne geçmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- el-Abbâdî, Ebû Âsım Muhammed b. Ahmed el-Herevî. *Zeylû Tabakâti'l-fukahâi's-Şâfi'îyyîn*. Haz. Ahmed Ömer Hâşim ve M. Zeynühüm M. Azeb. Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tabakâti'l-fukahâi's-Şâfi'îyyîn* içinde, Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 1413/1993.
- el-Aclûnî, İsmâil b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ'*. Haz. Ahmed el-Kalâş. Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1405.
- Akerlof, George A. "The Market for 'Lemons': Quality Uncertainty and the Market Mechanism." *Quarterly Journal of Economics* 84/3 (1970): 488-500.
- Antâkî, Dâvud b. Ömer. *Tezyînü'l-esvâk fî ahbâri'l-'uşşâk*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-hilâl, 1986.
- Arberry, A. J. *The Chester Beatty Library, A Handlist of the Arabic Manuscripts*. Dublin: Emery Walker Ltd., 1955.
- Âşûr, Seyyid Muhammed. *Ruvvâdü'l-iktisâdi'l-'Arab*. Kahire: Dârü'l-ittihâdi'l-'Arabî li't-tibâ'a, 1974.
- Atmaca, Veli. "Hadîsleri Bakımından Siyâsetnameler (II) (Ebû'n-Necîb ve en-Nehcu'l-Meslûk fî Siyâseti'l-Mülûk'u)." *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2000): 557-64.
- _____. "Hadisleri Bakımından Siyâsetnâmeler (IV) (Ebû'n-Necîb'in en-Nehcü'l-Meslûk'unda Yönetilenlerle İlgili Rivâyetler)." *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003): 45-58.
- _____. "Hadisleri Bakımından Siyâsetnâmeler III, (Ebu'n-Necîb'in en-Nehcü'l-Meslûk'unda Yönetenlerle İlgili Rivâyetler)." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/1 (2004): 165-87.
- Bağdatlı İsmâil Paşa. *Hediyetü'l-'ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. Haz. Kilisli Muallim Rifat ve İbnülemin Mahmud Kemal. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951-1955.
- Behrnauer, Walter. "Mémoire sur les institutions de police chez les arabes, les persans et les turcs." *Journal Asiatique* 16 (Ekim-Kasım 1860): 347-92.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der arabischen Litteratur Supplementband*. Leiden: E.J. Brill, 1937.

- Buckley, R. P. *The Book of the Islamic Market Inspector, Nihâyat al-Rutba fî Talab al-Ḥisba (The utmost authority in the pursuit of Ḥisba)*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Cheikho, Louis. "Kitâbü Nihâyeti'r-rütbe fî talebi'l-hisbe." *el-Maşrık* 10/21 (1907): 961-68.
- _____. "Kitâbü Nihâyeti'r-rütbe fî talebi'l-hisbe: Nazar li'l-Eb Luvîs Şeyhû el-Yesû'î (Tetimme li-mâ sebak)." *el-Maşrık* 10/23 (1907): 1079-86.
- _____. "Nuhbe sânîye min Kitâb Nihâyeti'r-rütbe fî talebi'l-hisbe." *el-Maşrık* 11/8 (1908): 580-94.
- Chiarelli, Leonard C. "A Preliminary Study on the Origins of Medical Licensing in the Medieval Mediterranean." *Al-Masâq: Studia Arabo-Islamica Mediterranea* 10 (1998): 1-11.
- De Slane, W. MacGuckin. *Catalogue des manuscrits arabes de la bibliothèque nationale*. Paris: Imprimerie Nationale, 1895.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Amel." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 3: 16-20.
- _____. "Mubah." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30: 341-45.
- Fahd, Toufic. *La Divination Arabe*. Strasbourg: Universite de Strasbourg, 1966.
- Ghazali, Aidit. "Abd Al-Rahman Ibn Nasr Al-Shizari (-589) AH / (-1193)AD." *Islamic Thinkers on Economics, Administration and Transactions*. Kuala Lumpur: Quill Publishers, 1991.
- Gibson, Miah. "The Universal Declaration of Animal Welfare." *Deakin Law Review* 16/2 (2011): 540-67.
- Giffen, L. A. "al-Shayzarî (fl. Fourth quarter of the sixth/twelfth century)." *Encyclopedia of Arabic Literature* 2: 711.
- Granovetter, Mark ve Richard Swedberg. *The Sociology of Economic Life*. Boulder: Westview Press, 1992.
- Halife, Abdülkerîm. "el-Mustalahâtü'l-hadâriyye ve'l-'ilmiyye fî kitâbi "Nihâyeti'r-rütbe fî talebi'l-hisbe" li'-Şeyzerî." *Mecelletü Mecma'i'l-lugati'l-'Arabiyye* 81 (Kahire 1418/1997): 34-47.
- el-Hikrî, Ebû Abdullah Alâuddin Moğultay b. Kılıç b. Abdullah el-Bekcerî. *el-Vâzihu'l-mübîn fî men üstüshide mine'l-muhibbîn*. Beyrut: el-İntişârü'l-'Arabî, 1997.
- İbn Ebû Usaybia, Ebü'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım es-Sa'dî el-Hazrecî. *Uyûnü'l-embâ fî tabakâti'l-etibbâ'*. Haz. Nizâr Rızâ. Beyrut: Dârü'l-mektebeti'l-hayât, ts.

- İbn Zâfir, Ebü'l-Hasan Cemâleddin Ali b. Zâfir el-Ezdi. *Bedâi'u'l-bedâih*. Haz. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1413/1992.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1398/1978.
- İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Ebü Amr Takıyyüddin Osman b. Salâhüddin Abdurrahman. *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*. Haz. M. Ali Necîb. Beyrut: Dârü'l-beşairi'l-İslâmiyye, 1413/1992.
- Kahya, Esin. "Hipokrat." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 18: 119-21.
- Kallek, Cengiz. "Hisbe." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 18: 133-43.
- _____. "İslâm'da Pazar Ahlâkı ve Yahyâ b. Ömer el-Kinânî." *İş Ahlakı Dergisi* 1/1 (2008): 9-30.
- Kârî, Lütfullah. "Havle Kitâbeyi's-Şeyzerî ve İbn Bessâm: Men minhumâ sebeka'l-âhar?" *Âlemü'l-kütüb*, 29/3-4 (1428-1429/2007-2008): 361-66.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Haz. Kilisli Muallim Rifat ve Şerefeddin Yaltkaya. İstanbul: Maarif Matbaası, 1360-1362/1941-1943.
- Katipoğlu, Hasan ve İlhan Kutluer. "Huneyn b. İshak." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 18: 377-80.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, ts.
- el-Kiftî, Ebü'l-Hasan Cemâleddin Ali b. Yûsuf. *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*. Haz. Abdülmecid Diyâb. Kuveyt: Mektebetü İbn Kuteybe, ts.
- Kutluer, İlhan. "Hubeyş b. Hasan." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 18: 267-68.
- McCloskey, Deirdre. "Missing Ethics in Economics." *The Value of Culture: On the Relationship between Economics and Arts*, ed. Arjo Klamer, 187-202. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996.
- Naîmâ Mustafa Efendi. *Târih-i Na'imâ*. Haz. Mehmet İpşirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- en-Nüveyrî, Ebü'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*. Kahire: Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâd, ts.
- Ögüt, Salim. "Ef'âl-i mükellefin." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 10: 452.
- Öz, Mustafa. "Râfiziler." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 34: 396-97.

- Pertsch, Wilhelm. *Die Arabischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*. Haz. Fuat Sezgin. Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1987.
- Semah, David. "Rawḍat al-Qulūb by al-Šayzarī: A Twelfth Century Book on Love." *Arabica* 24/2 (1977): 187-206.
- Serkīs. Yūsuf Elyân. *Mu'cemü'l-matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arreb*e. Kahire: Matba'atü Serkīs, 1346/1928.
- Storey, Charles A. *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey*. London: Luzac & Company Ltd., 1972.
- eş-Şeyzerî. *en-Nehcü'l-meslûk fî siyâseti'l-mülûk*. Haz. Muhammed Ahmed Demec. Beyrut: Dârü'l-menâl, 1414-1415/1994.
- _____. *Nihâyetü'r-rütbe*. Haz. Seyyid el-Bâz el-Arîni. Kahire: Lecnetü't-te'lif ve't-tercüme ve'n-neşr, 1365/1946.
- Terzioğlu, Arslan. "Bîmâristan." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 6: 163-78.
- et-Tilimsânî, Ebü'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Yahyâ. *Divânü's-sabâbe*. Haz. Muhammed Zaglûl Selâm. İskenderiye: Münşeâtü'l-ma'ârif, ts.
- Tunca, Abdullah. *İslâm Devletinde Hisbe Teşkilâtı*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1993.
- Ullmann, Manfred. *Die Medizin im Islam*. Leiden; Köln: E. J. Brill, 1970.
- Von Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr. "Artikel VIII." *Jahrbücher der Literatur* 84 (Wien: 1838): 145-56.
- Weipert, Reinhard. "'Abd al-Raḥmân Ibn Naşr al-Shayzarī: Rauḍat al-qulūb wa-nuzhat al-muḥibb wal-maḥbûb. Edition initiated by David Semah. Completed and brought to press by George J. Kanazi. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2003. X, 27 engl. S., LI, 381 arab. S. (Codices Arabici Antiqui. 8.) ISBN 3-447-04720-9." *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 156/2 (2006): 469-74.
- Witzel, Morgan. *Management from the Masters*. Londra: Bloomsbury, 2014.
- Wüstenfeld, Ferdinand. *Geschichte der arabischen Aerzte und Naturforscher*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1840.

**THE CULTURE OF THE ETHICAL MARKET: AL-SHAYZARÎ'S
NIHÂYAT AL-RUTBA**

ABSTRACT

This article explores the market rules and values emphasized throughout 'Abd al-Raḥmān b. Naṣr al-Shayzarî's *Nihāyat al-rutba fî ṭalab al-ḥisba* (The utmost level in the pursuit of *ḥisba*), one of the earliest extant examples of *ḥisba* literature written in the Eastern Muslim World. In his *Nihāyat al-rutba*, al-Shayzarî presents a practical system of values and a set of legal and ethical principles that allow for the classification and evaluation of individual business, production, and sales behaviors, all framed in terms of general consumer protection. Because an economics that aspires essentially to put economy on the right track must acknowledge the role of ethics, and an economy that plans to put things in right order should be ethical.¹⁴¹ Individual behaviors, given that they are reflective of one's character, can neither be comprehended regardless of moral dimension.

Keywords: al-Shayzarî, *ḥisba*, business ethics, market, order and justice.

¹⁴¹Deirdre McCloskey, "Missing Ethics in Economics," *The Value of Culture: On the Relationship between Economics and Arts*, ed. Arjo Klamer (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996), 188.